

АСНОЎНЫЯ ВІДЫ МАЎЛЕНЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ. УДАСКАНАЛЕННЕ НАВЫКАЎ СЛУХАННЯ І ЧЫТАННЯ

Вядома, што развіццё свядомасці чалавека адбываецца ў працэсе актыўнага ўзаемадзеяння з прыродай, з навакольным светам. У час практычнай дзейнасці развіваецца яго мысленне, фарміруецца маўленне.

Значэнне маўлення ў жыцці чалавека цяжка пераацаніць. Яно з'яўляецца сродкам перадачы інфармацыі, сродкам зносін і пазнання рэчаіснасці, забяспечвае духоўнае і інтэлектуальнае развіццё асобы, засваенне сацыяльна-культурнага вопыту продкаў і г. д.

Маўленне можа праяўляцца ў вуснай і пісьмовай формах, успрымацца на слых і з дапамогай зроку. У сувязі з гэтым выдзяляюцца наступныя віды маўленчай дзейнасці: слуханне (аўдзіраванне), гаварэнне, чытанне, пісьмо. Слуханне і гаварэнне служаць для зносін у вуснай форме, чытанне і пісьмо забяспечваюць пісьмовы кантакт. Слуханне і чытанне ўяўляюць сабой рэцэптыўныя віды маўленчай дзейнасці, таму што служаць для прыёму інфармацыі. Гаварэнне і пісьмо з'яўляюцца і радыктыўнымі відамі маўленчай дзейнасці і выкарыстоўваюцца для выражэння думак у вуснай і пісьмовай форме, для перадачы інфармацыі.

Ва ўмовах натуральнай камунікацыі асобныя віды маўленчай дзейнасці цесна ўзаемазвязаны: гаварэнне гатрабуе наяўнасці слухача, слуханне немагчыма без гаварэння, пісьмовае маўленне разлічана на наступнае чытанне і г. д.

Аўдзіраванне – від маўленчай дзейнасці, звязаны з успрыманням і асэнсаваннем вуснага маўлення. Ва ўмовах рэальнай камунікацыі аўдзіраванне выконвае тры асноўныя функцыі: 1) з'яўляецца маўленчым дзеяннем, накіраваным на атрыманне інфармацыі; 2) з'яўляецца кампанентам маўленчых зносін, якія ажыццяўляюцца ў вуснай форме; 3) можа выступаць ў ролі маўленчага дзеяння, якое выкарыстоўваецца з мэтай кантролю за ўласным маўленнем пры гаварэнні, чытанні і пісьме.

Уменне слухаць пачынае фарміравацца ў раннім узросце і спадарожнічае чалавеку ўсё жыццё. У школе аўдзіраванне – адзін з найбольш важных шляхоў атрымання вучэбнай інфармацыі, таму тут звяртаецца ўвага на тое, каб навучыць дзяцей успрымаць на слых маўленне настаўнікаў, выказванні аднакласнікаў, змест розных тэкстаў і інш.

У працэсе ўдасканалення навыкаў аўдзіравання неабходна мець на ўвазе, што працэс успрымання вуснага маўлення складаецца з наступных кампанентаў: распазнаванне маўленчых адзінак, іх сэнсавая перапрацоўка і на аснове гэтага разуменне пачутага. Настаўніку таксама трэба памятаць, што асэнсаванае ўспрымання вуснага маўлення залежыць ад многіх фактараў: наколькі зразумела выказваецца чалавек, які тэмп і тон яго маўлення, ці ўмее ён выдзеліць у выказванні асноўнае, зацікавіць слухачоў і г. д. У сваю чаргу,

многае залежыць і ад субяседніка, аўдыторыі, ад іх умення слухаць, падрыхтаванасці да ўспрымання пэўнай інфармацыі, жадання яе засвоіць і інш.

Выдзяляюцца наступныя віды успрымання вуснага маўлення: глабальнае, дэталёвае і крытычнае.

Г л а б а л ь н а е ўспрыманне накіравана на разуменне агульнага сэнсу паведамлення. Гэта значыць, што той, хто слухае, можа, напрыклад, вызначыць тэму тэксту, сказаць, якая асноўная думка выказвання, і інш.

Д э т а л ё в а е ўспрыманне садзейнічае поўнаму і дакладнаму разуменню сэнсу ўсяго выказвання. Напрыклад, вучні павінны дэталёва ўспрымаць тлумачэнне новага матэрыялу, тэкст падрабязнага пераказу і інш.

К р ы т ы ч н а е ўспрыманне патрабуе і глабальнага, і дэталёвага ўспрымання, а таксама крытычнага асэнсавання пачутага. Арыентацыя на крытычнае ўспрыманне адбываецца, напрыклад, тады, калі неабходна выказаць свой погляд на падзеі, з'явы, пра якія гаварылася ў тэксце, аргументавана пагадзіцца ці не пагадзіцца з думкай субяседніка, выдзеліць і запісаць асноўныя палажэнні выказвання і інш.

Для ўдасканалення навыкаў аўдзіравання выкарыстоўваюцца наступныя метадычныя прыёмы:

- арыентацыя вучняў на неабходнасць пэўнага віду ўспрымання тэксту (*Тое, што я скажу, вам неабходна абавязкова запомніць, таму што...*);

- псіхалагічная падрыхтоўка да ўспрымання зместу тэксту (*Слухаючы тэкст, вы зразумеце...*);

- патрабаванне знайсці ў вусным тэксце (асобных сказах) пэўныя моўныя адзінкі: лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і інш.;

- запіс у час слухання слоў, словазлучэнняў, якія дапамогуць узначыць змест выказвання;

- канспектаванне тэксту;

- гутарка па змесце праслуханага тэксту;

- аналіз тэксту: вызначэнне тэмы, асноўнай думкі, стылю і г. д.;

- падрабязны, сціслы, выбарачны пераказ тэксту.

Удасканальваючы навыкі аўдзіравання, неабходна звяртаць ўвагу і на фарміраванне культуры слухання. Школьнікі павінны ведаць, што ва ўменні слухаць праяўляецца павага да субяседніка ці субяседнікаў, выхаванасць, агульная культура чалавека.

Чытанне – від маўленчай дзейнасці, у працэсе якой адбываецца пераказіраванне графічна зафіксаванага тэксту: 1) у гукавае маўленне (пры чытанні ўголос), яго асэнсаванне; 2) непасрэдна ў сэнсавыя адзінкі, без гукавага афармлення (пры чытанні пра сябе). Навыкі чытання фарміруюцца ў пачатковай школе, затым у працэсе навучання яны ўдасканальваюцца.

Чытанню ўласцівы наступныя функцыі: пазнавальная (кагнітыўная), рэгуляцыйная і вартасна-арыентацыйная.

Пазнавальная функцыя заключаецца ў тым, што ў працэсе чытання школьнікі атрымліваюць веды пра пэўныя падзеі, факты, з'явы рэчаіснасці і г. д.

Рэгуляцыйная функцыя накіравана на рэгуляванне практычнай дзейнасці вучняў. Яны чытаюць, каб не проста атрымаць інфармацыю, а на аснове яе навучыцца чаму-небудзь, удасканаліць свой жыццёвы вопыт, развіць пэўныя здольнасці.

Вартасна-арыентацыйная функцыя непасрэдна звязана з эмацыянальна-пачуццёвай сферай жыцця школьніка. У працэсе чытання, напрыклад, мастацкага тэксту адбываецца ўздзеянне на эмоцыі, пачуцці, што прыводзіць да фарміравання асобных якасцей вучня.

Асноўнымі кампанентамі чытання з'яўляюцца ўспрыманне тэксту і актыўная перапрацоўка заключанай ў ім інфармацыі. Таму асноўная мэта навучання чытанню заключаецца ў тым, каб навучыць школьнікаў рацыянальна ўспрымаць і перапрацоўваць інфармацыю, змешчаную ў тэкстах рознага характару, улічваючы пры гэтым камунікатыўную задачу чытання, г. зн. дзе, калі і для чаго будзе выкарыстана атрыманая інфармацыя.

Для вырашэння розных камунікатыўных задач існуюць розныя віды чытання.

П р а г л я д а л ь н а е чытанне выкарыстоўваецца тады, калі ставіцца задача атрымаць самае агульнае ўяўленне пра тое, што гаворыцца ў тэксце. Гэта надзвычай пашыраны від чытання. Напрыклад, пра змест большасці газетных публікацый мы даведваемся ў выглядзе праглядальнага чытання.

Праглядальнае чытанне асноўваецца на ўменні вызначыць сэнс тэксту, па яго загалюўку ці пачатку прагназаваць далейшае раскрыццё тэмы, дзяліць тэкст на сэнсавыя часткі, знаходзіць і абагульняць факты і інш. Для фарміравання названых уменняў можна выкарыстаць наступныя заданні:

– знайсці ў тэксце (абзацы) сказы, якія нясуць асноўную сэнсавую нагрузку;

– прачытаць часткі тэксту, вызначыць, якая тэма іх аб'ядноўвае;

– знайсці ў тэксце сказы, з якіх пачынаюцца падтэмы (мікратэмы);

– вызначыць магчымы працяг тэксту з пэўным загалюўкам;

– вызначыць, з якой часткай тэксту суадносіцца ілюстрацыйны матэрыял (табліцы, схемы, малюнкi і інш.).

А з н а я м л я л ь н а е чытанне накіравана на разуменне як тэксту ў цэлым, так і кожнай яго часткі, засваенне зместу тэксту без папярэдняга задання на наступнае яго ўзнаўленне. Такі від чытання ў асноўным выкарыстоўваецца ў час працы з тэкстамі практыкаванняў, змест якіх дапаўняе, пашырае, ілюструе тэарэтычны матэрыял параграфу. Як правіла, гэта невялікія па аб'ёме і нескладаныя для ўсведамлення тэксты, у якіх прыводзяцца дадатковыя звесткі па тэме, даюцца тлумачэнні, удакладненні, цікавыя гістарычныя каментарыі і г. д.

Азнаямляльнае чытанне патрабуе ад вучняў умення вызначаць тэму тэксту па яго назве, пачатку і заканчэнні, прагназаваць разгортванне тэмы, арыентавацца ў будове тэксту, дзяліць яго на сэнсава закончаныя часткі, знаходзіць у іх сказы, якія нясуць асноўную і неасноўную (неістотную) інфармацыю, бачыць ключавыя словы і інш.

Фарміраванню пералічаных ўменняў будуць садзейнічаць наступныя заданні:

- знайсці ў сказах словы, якія нясуць асноўную сэнсавую нагрузку;
- прачытаць сказы, назваць словы, якія не ўплываюць на перадачу асноўнай інфармацыі (іх можна апусціць);
- знайсці ў тэксце сказ, які перадае галоўную інфармацыю, і сказы, якія ўдакладняюць яе;
- сцісла перадаць змест тэксту, пэўнай яго часткі, абзаца.

Гэтыя заданні накіраваны на тое, каб удасканаліць уменні бачыць у тэксце асноўнае і другараднае, хутка знаходзіць у ім патрэбную інфармацыю.

Вывучальнае чытанне садзейнічае максімальна глыбокаму і дакладнаму разуменню зместу тэксту, усіх яго частак. Яно выкарыстоўваецца для атрымання найбольш поўнай інфармацыі, змешчанай у тэксце, і яе ўсебаковага асэнсавання. Такое чытанне ажыццяўляецца, напрыклад, у час працы з тэарэтычным матэрыялам падручніка, з літвістычнымі тэкстамі (правіламі), у якіх даецца апісанне моўных і маўленчых фактаў і з'яў, прыводзяцца азначэнні паняццяў, пералічваюцца іх асноўныя прыметы і г. д. Вывучальнае чытанне можа прымяняцца таксама на этапе падрыхтоўкі да напісання пераказаў, пры азнаямленні з узорамі моўных разбораў, спосабамі рэалізацыі вывучаных правіл на практыцы і інш.

Асноўнымі прыёмам, якія садзейнічаюць авалоданню ўменнем вывучальнага чытання, з'яўляюцца пастаноўка пытанняў (гутарка) па змесце прачытанага тэксту, падрыхтоўка адказаў на прапанаваныя пытанні, складанне плана, пераказ тэксту (часткі тэкста) у адпаведнасці з планам і інш.

Такім чынам, у працэсе вучэбнай (і не толькі) дзейнасці школьнікі павінны выкарыстоўваць розныя віды чытання. Выбар канкрэтнага віду чытання адбываецца ў адпаведнасці з камунікатыўнай задачай, г. зн. з улікам таго, для чаго адбываецца чытанне, дзе і калі будзе выкарыстана атрыманая інфармацыя.

Літаратура

1. Выкладанне беларускай мовы ў школе / М. Г. Яленскі, Л. С. Васюковіч, І. М. Саматія і інш. – Мн., 1994.
2. *Ипполитова Н. А.* Виды чтения на уроках русского языка // Русский язык в школе. – 1987, № 2.
3. *Ипполитова Н. А.* Обучение школьников разным видам чтения. Ознакомительное чтение // Русский язык в школе. – 1998, № 2.
4. *Ипполитова Н. А.* Обучение школьников разным видам чтения. Изучающее чтение // Русский язык в школе. – 1999, № 1.
5. *Леонтьев А. А.* Основы теории речевой деятельности. – М., 1974.
6. Методика преподавания русского языка в школе: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. М. Т. Баранова. – М., 2000.
7. Настольная книга преподавателя иностранного языка: Справочное пособие / Е. А. Маслыко, П. К. Бабинская, А. Ф. Будько и др. – Мн., 1996.
8. *Пашкевич Н. У.* Удасканаленне чытацкіх уменняў і навыкаў школьнікаў на ўроках мовы ў VII класе // Роднае слова. – 1998, № 10. – С. 113 – 117; № 11. – С. 146 – 152.

9. *Саматыя І. М.* Навучанне чытанню на ўроках беларускай мовы // Лекцыі по актуальным вопросам методики преподавания русского и белорусского языка: Пособие для студентов филологических факультетов вузов. – Мн., 2003. – С. 85 – 102.

10. *Супрун А. Е.* Лекции по теории речевой деятельности. Пособие для студентов филологических факультетов вузов. – Мн., 1996.

11. *Язерская С. А.* Шляхі выпрацоўкі чытацкіх уменняў // Фарміраванне ў школьнікаў агульнаадукацыйных уменняў пры навучанні беларускай мове: Зборнік навуковых прац. – Мн, 1994. – С. 55 – 63.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ